"बमविरविकटेश्वर शिवालयको सांस्कृतिक"

अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
अन्तर्गत नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व
विषयमा स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक
परिपूर्तिको प्रयोजनको लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

प्रस्तोता

सम्पूर्ण अधिकारी
नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर, काठमाडौ

श्रावण, २०६४

शोधनिर्देशकको सिफारिस–पत्र

सुश्री सम्पूर्ण अधिकारीले मेरो निर्देशनमा मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयको स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक परिपूर्तिका निमित्त **'बमविरविकटेश्वर शिवालयको सांस्कृतिक अध्ययन'** शीर्षकमा यो शोधप्रबन्ध तयार गर्नुभएको छ । म निजको कार्यबाट सन्तुष्ट छु । अतः प्रस्तुत शोधप्रबन्ध परीक्षण मूल्याङ्कनका निमित्त सिफारिस गर्दछु ।

....

डा.वीणा पौड्याल

मितिः २०६४/४/ शोधनिर्देशक

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व

केन्द्रिय विभाग

विभागीय प्रमुखको कार्यालय–कीर्तिपुर, काठमाडौं, नेपाल

प.सं. मितिः २०६४/ /

च.नं.

विषयः– शोधप्रबन्धको स्वीकृति

शुश्री सम्पूर्ण अधिकारीद्वारा पेश गरिएको **'बमविरविकटेश्वर शिवालयको सांस्कृतिक अध्ययन"** शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली, इतिहास,संस्कृति तथा पुरातत्व विषयको स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक परिपूर्तिका निमित्त स्वीकृत गरियो ।

....	....	....
प्रा.डा.पेशल दाहाल	बाह्यपरीक्षक	डा.वीणा पौड्याल
विभागीय प्रमुख		शोधनिर्देशक

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत **वमवीरविकटेश्वर शिवालयको सांस्कृतिक अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयको दशौ पत्रको आंशिक परिपूर्तिका लागी तयार पारिएको हो । यो शोधपत्र तयारीका क्रममा मैले विभिन्न महानुभावहरूबाट आवश्यक सल्लाह सुझाव, सहयोग र प्ररणा प्राप्त गरेकी छु । त्यसैले सर्वप्रथम वहाँहरूलाई कृतज्ञताज्ञापन गर्नु मेरो पहिलो कर्तव्य ठानेको छु ।

शोधपत्रको तयारीको क्रममा सुझाव, सल्लाह, तथा निर्देशन दिनुहुने आदरणीय गुरु डा. वीणा पौड्यालको ठूलो सहयोग पाएको छु । आफ्नो अमूल्य समय कार्यव्यस्तता र अनेकौ कठिनाइका बाबजुत पनि मलाई प्रशस्त समय दिएर शोधपत्र लेख्ने क्रममा उत्पन्न समस्याको सहज समाधान गरिदिनु हुने गुरुज्यू प्रति स-हृदय कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । यो शोधपत्र लेख्न स्वीकृति प्रदानगरी विभिन्न सहयोग र सुझाव दिनुहुने यस विभागका विभागीय प्रमुख प्रा.डा. पेशल दाहाल र यस विभागका भु.पू.विभागीय प्रमुख प्रा.डा.मुकुन्दराज अर्याल, प्रा.डा. प्रेमकुमार खत्री, डा.दिनेशचन्द्र रेग्मी आदिलाई पनि स-हृदय धन्यवाद नदिई रहन सक्दिन ।

शोधपत्र तयारीको क्रममा सल्लाह, सुझाव दिई सधै उत्साह प्रदान गर्नुहुने गुरुज्यूहरू मदन रिमाल, माला, निर्मला, प्रा.डा.जगदिशचन्द्र रेग्मी,पशुपति न्यौपाने प्रति म आभारी रहेकी छु ।

शोधपत्र लेखनको क्रममा शुद्धाशुद्धी हेरी तयार गर्ने साथी भिष्म बास्कोटा र विविध रुपमा सहयोग गर्ने मित्रहरु, मनोजित, रसना, डिम्पल, हिमाली, गंगा, रजिना, सञ्जिव, सुरेश, अजय, झरेन्द्र, सिर्जना, दिदीहरु कल्पना, दुर्गा र तारा साथै शोधपत्र लेखनको क्रममा सहयोग पुऱ्याउने दाइ काजीलाई सह-हृदय धन्यवाद नदिइरहन सक्दिन ।

त्यस्तै शोधपत्र तयार गर्दा सामग्री जुटाई सहयोग गरिदिनुहुने वमवीरविकटेश्वर गुठीका अध्यक्ष राजविक्रम राणाज्यू पुजारी केशवप्रसाद उपाध्याय,त्यस गुठीका

कर्मचारीहरू घनश्यामविक्रम राणा,रामदेव सुब्बा, त्यस मन्दिरको सत्तलमा बस्ने हजुरआमाहरू र वमवीरविकटेश्वर गुठी प्रति पनि म धन्यवादको ऋणि भएकी छु ।

यो शोधपत्र तयार पार्दादेखि अन्तिम समयसम्म कम्प्युटर टङ्कन गरी सहयोग गर्नुहुने नैना जी.सी.र नेचर कम्प्युटर परिवारलाई सह-हृदय धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्तमा यस शोधपत्रमा भएका कमी कमजोरी भएमा सकारात्मक प्रतिक्रियाको अपेक्षा गरेकी छु ।

सम्पूर्ण अधिकारी

२०६४/४/

विषय सूची

शोधनिर्देशकको सिफारिस पत्र

शोध प्रबन्धकको सिफारिस पत्र

कृतज्ञताज्ञापन

नेपालको नक्सा

काठमाडौं उपत्यकाको नक्सा

टेकुको नक्सा

पृष्ठसंख्या

प्रथम अध्याय : पृष्ठभुमि **१–११**

१.१ परिचय ङ्कचचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

१.२ समस्या कथन ङ्कचचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

१.३ अध्ययनको उद्धेश्य ङ्कचचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

१.४ अध्ययनको महत्व ङ्कचचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

१.५ अध्ययनको सीमा र क्षेत्र ङ्कचचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

१.६ पूर्वकार्य समीक्षा ङ्कचचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

१.७ अनुसन्धान विधि ङ्कचचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

१.८. अध्ययन विभाजन ङ्कचचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

दोश्रो अध्याय : अध्ययन क्षेत्रको परिचय **१२–१६**

२.१ विषय प्रवेश ङ्कचचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

२.२ काठमाडौं उपत्यका ङ्कचचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

२.३ काठमाडौं महानगरपालिका ङ्कचचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

२.४ बमविरविकटेश्वर स्थलको भौगोलिक अवस्थिति ङ्कचचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

२.५ बमविरविकटेश्वरको ऐतिहासिकता र सांस्कृतिक महत्व ङ्कचचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

तेश्रो अध्याय : नेपालमा शैव धर्म **१९–४६**

३.१ शैव सम्प्रदाय ङ्चचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

३.२ मन्दिरको प्रमुख देवता ङ्चचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

३.३. मन्दिरको पूजागर्ने परम्परा र विधि ङ्चचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

३.३.१ नित्यपूजा ङ्चचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

३.३.२ पूजा सामग्री ङ्चचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

३.३.३ त्यस शिवालयमा नित्य पूजा गर्ने पुजारीहरू ङ्चचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

३.३.४ विशेष गरेर नियमित रूपमा नित्यपूजा गरिने मन्दिरहरू ङ्चचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

३.३.५ पर्व पूजा गर्दा बाजा बजाउनेहरूको नामावली ङ्चचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

३.३.६ होमको पूजा सामग्रीहरू ङ्चचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

३.३.७ यस गुठी अन्तर्गत नित्य पूजा गर्ने पुजारीहरूको वार्षिक विवरण ङ्चचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

३.३.८ वार्षिक नित्य पूजा खर्चको विवरण ङ्चचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

३.३.९ सो पूजामा वाजा बजाउनेहरूको खर्च विवरण ङ्चचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

३.४ मन्दिरसँग सम्बन्धित पर्वहरू ङ्चचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

३.५. मन्दिरमा गरिने संस्कारहरू ङ्चचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

३.६. मन्दिरको कला ङ्चचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

३.७. मन्दिरको वास्तुकला ङ्चचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

३.८ मन्दिरसँग सम्बन्धित गुठी र व्यक्तित्वहरू ङ्चचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

चौथो अध्याय : बमविरविकटेश्वर मन्दिर परिसरमा रहेका अन्य सम्पदा र स्मारकहरू ५१–७१

४.१ सत्तल ङ्चचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्दत्रथङ्गघ.

४.१.२ सत्तलको कार्य ङ्कचचद्बच! ख्द्बद्बण□कचण थद्ब□ घङ्गद्दञथङ्गघ.

४.१.३ सत्तलको वास्तुकलाकारिता ङ्कचचद्बच! ख्द्बद्बण□कचण थद्ब□ घङ्गद्दञथङ्गघ.

४.१.४ मुख्य मन्दिर सत्तलको जीर्णोद्वार ङ्कचचद्बच! ख्द्बद्बण□कचण थद्ब□ घङ्गद्दञथङ्गघ.

४.१.४.१ मुख्य मन्दिर र सत्तल जीर्णोद्वार गर्नुभन्दा अगाडिको अवस्था ङ्कचचद्बच! ख्द्बद्बण□कचण थद्ब□ घङ्गद्दञथङ्गघ.

४.२ मन्दिर तथा मूर्तिहरू ङ्कचचद्बच! ख्द्बद्बण□कचण थद्ब□ घङ्गद्दञथङ्गघ.

४.२.४ शिवलिङ्गहरू ङ्कचचद्बच! ख्द्बद्बण□कचण थद्ब□ घङ्गद्दञथङ्गघ.

४.४ अभिलेख ङ्कचचद्बच! ख्द्बद्बण□कचण थद्ब□ घङ्गद्दञथङ्गघ.

४.५ अन्य मन्दिर तथा सत्तल र स्मारकहरू ङ्कचचद्बच! ख्द्बद्बण□कचण थद्ब□ घङ्गद्दञथङ्गघ.

४.५.१ इन्द्रभक्तेश्वर महादेव मन्दिर र सत्तल ङ्कचचद्बच! ख्द्बद्बण□कचण थद्ब□ घङ्गद्दञथङ्गघ.

४.५.२ लक्ष्मीनारायण मन्दिर र सत्तल ङ्कचचद्बच! ख्द्बद्बण□कचण थद्ब□ घङ्गद्दञथङ्गघ.

४.५.३ पञ्चलिङ्ग महादेव ङ्कचचद्बच! ख्द्बद्बण□कचण थद्ब□ घङ्गद्दञथङ्गघ.

४.५.४ जगन्नाथ मन्दिर ङ्कचचद्बच! ख्द्बद्बण□कचण थद्ब□ घङ्गद्दञथङ्गघ.

४.५.५ शिव मन्दिर ङ्कचचद्बच! ख्द्बद्बण□कचण थद्ब□ घङ्गद्दञथङ्गघ.

४.५.६ भुवनेश्वरी महादेव मन्दिर र सत्तल ङ्कचचद्बच! ख्द्बद्बण□कचण थद्ब□ घङ्गद्दञथङ्गघ.

४.५.७ राम सीता, नरसिंह मन्दिर र सत्तलहरू ङ्कचचद्बच! ख्द्बद्बण□कचण थद्ब□ घङ्गद्दञथङ्गघ.

४.५.८ राधाकृष्ण सत्तल ङ्कचचद्बच! ख्द्बद्बण□कचण थद्ब□ घङ्गद्दञथङ्गघ.

४.५.९ श्री बमवीरविकटेश्वर मन्दिर भित्र बस्ने व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा ङ्कचचद्बच! ख्द्बद्बण□कचण थद्ब□ घङ्गद्दञथङ्गघ.

पाँचौ अध्याय: बमविरविकटेश्वर मन्दिरको संरक्षण ७४–८०

५.१ सांस्कृतिक सम्पदाहरूको महत्व र संरक्षण ङ्कचचद्बच! ख्द्बद्बण□कचण थद्ब□ घङ्गद्दञथङ्गघ.

५.२ जीर्णोद्वारको समयमा गरिएका मुख्य कार्य ङ्कचचद्बच! ख्द्बद्बण□कचण थद्ब□ घङ्गद्दञथङ्गघ.

५.२.१ पुरातत्व विभागको संलग्नता ङ्कचचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्गत्रथङ्गघ.

५.२.२ गुठीसंस्थान ङ्कचचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्गत्रथङ्गघ.

५.२.३ सम्बन्धित व्यक्तिहरूको भूमिका ङ्कचचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्गत्रथङ्गघ.

छैठौँ अध्याय : निष्कर्ष र सुझाव ८१–८३

६.१ निष्कर्ष ङ्कचचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्गत्रथङ्गघ.

६.२ सुझाव ङ्कचचद्वच! ख्द्वद्वण□कचण थद्व□ घङ्गद्गत्रथङ्गघ.

सन्दर्भग्रन्थसूची

परिशिष्ट

चित्रफलक